

OCJENE I PRIKAZI

IZDANJE HRVATSKOGLAGOLJSKOG BREVIJARA IZ 15. STOLJEĆA

Drugi Beramski brevijar: faksimil i transliteracija. I. dio, sv. 1. Faksimil, sv. 2. Transliteracija. Prir. Milan MIHALJEVIĆ. Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Zagreb 2018., 265 folija + 582 str.

Drugi Beramski brevijar: faksimil i transliteracija. II. dio, sv. 1. Faksimil, sv. 2. Transliteracija. Prir. Milan MIHALJEVIĆ. Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Zagreb 2019., 176 folija + 383 str.

Studije o Drugome beramskom brevijaru. Bibliotheca Glagolitica Croatica, knj. 4. Ur. Milan MIHALJEVIĆ i Andrea RADOŠEVIĆ. Staroslavenski institut i Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Zagreb 2021., 455 str.

Godine 2021. objavljena je knjiga *Studije o Drugom beramskom (ljubljan-skom) brevijaru* čime je ispunjena posljednja točka glavnoga cilja petogodišnjega (2014.–2019.)¹ plana rada Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo – priprema fototipskoga i transliteriranoga izdanja dvodijelnoga hrvatskoglagoljskoga brevijara iz 15. stoljeća koji se koristio u župi u Bermu, mjestu pokraj Pazina. Zadatak Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo je pokušati odgovoriti na pitanje jesu li postojali hrvatski glagoljični skriptoriji, tj. je li u Bermu (pokraj Pazina) – mjestu za koje postoje pokazatelji da je u njemu nastao niz većih hrvatskoglagoljskih kodeksa – postojao takav skriptorij. Zbog toga je kao glavni predmet istraživanja Centra odabrana upravo skupina rukopisnih glagoljskih kodeksa nastalih u Bermu koje se pla-

¹ Pojedinih članovima i aktivnostima Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo dostupne su na mrežnoj stranici: URL: <https://zci.stin.hr> (10. 9. 2021).

nira temeljito jezično, tekstološki, književnoteorijski, paleografski, liturgički i povijesnoumjetnički istražiti te provjeriti postoje li među njima zajednička svojstva koja bi upućivala da su nastali u (zajedničkom) skriptoriju. Budući da je sa svoja dva dijela (*Proprium de tempore* i *Proprium sanctorum*) – među beramskim glagoljskim rukopisima najopsežniji, *Drugi beramski brevijar* je odabran da bude prvi istraživački obrađen.

Rukopis se danas čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani u Rukopisnom odjelu kao dio zbirke baruna Žige Zoisa (signatura *Ms 163*), zbog čega se u znanstvenoj literaturi često pojavljuje pod nazivom *Drugi ljubljanski brevijar* (između ostaloga ovaj se naziv upotrebljava i u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*).² U Znanstvenom centru izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo ovaj se brevijar sustavno počeo nazivati *Drugi beramskim brevijarom* (poput *Prvoga beramskoga brevijara* ili *Prvoga beramskoga misala*, koji su također dosad bili poznati kao *Ljubljanski prvi brevijar* i *Ljubljanski prvi misal*).

Kao što je spomenuto, *Drugi beramski brevijar* ima samo dva dijela – temporal i sanktoral – što znači da mu nedostaju drugi uobičajeni dijelovi brevijara, kao što su: psaltir, komunal (skup tekstova raspoređenih prema kategorijama svetaca) i ritual, obredni tekstovi odnosno molitve za pojedinačne prilike.³ Temporal *Drugoga beramskoga brevijara* koji, kako je uobičajeno, sadrži obrasce liturgijskih časova s biblijskim i homiletskim tekstovima koje čitaju kler i redovnici nedjeljom i pokretnim blagdanima liturgijske godine te tekstove i molitve za dane u tjednu važnih liturgijskih razdoblja (došašće, korizma, Uskrs) ima 265 folija. Sanktoral ima 176 folija i sadrži tekstove, molitve i obrasci za blagdane s fiksnim datumom, odnosno za svetačke blagdane, osim Božića i s njim usko povezanih blagdana (primjerice Sv. Stjepana).

² Uz ovaj brevijar u Narodnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani pod signaturom *Ms 161* čuva se *Prvi beramski (ljublanski) brevijar* s kraja 14. stoljeća koji se u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* navodi kraticom BrLab, dok se u starijim stručnim radovima pojavljuju kratice BrLab₁ i BrLab₂. U ovdje prikazanim knjigama koristi se kratica BrBer₂.

³ Što se tiče cjelovitosti sadržaja brevijara, svakako bi bilo primjerenije transliterirati npr. prethodno fototipski objavljeni *Drugi novljanski brevijar* ili još bolje dvodijelni *Vatikanski peti i šesti brevijar* iz 14. stoljeća (Illirico 5, Illirico 6) koji sadržava *Proprium de tempore*, *Communium sanctorum*, *Proprium sanctorum*, *Psaltir* i skraćeni *Ritual* (Josef Vajs, *Nejstariji breviář chrvatsko-hlaholský*, Praha 1910, XLV–XLIX). Taj je brevijar također jezično zanimljiviji jer dosljedno čuva južnu tekstološku tradiciju, dok se u *Drugome beramskom brevijaru* pojavljuju tekstovi sjeverne i južne skupine, pri čemu su neki možda još dodatno modificirani ili ponovno prevedeni na jezik s vrlo izraženim vernakularnim elementima.

Faksimil (knjige I/1 i II/1) i transliteracija (knjige I/2 i II/2) objavljeni su u izvornoj veličini 30 x 21 cm, a zbog uporabe premazanoga papira u fototipskom dijelu oba su sveska velikog formata i težine. Popratne studije o rukopisu vjerojatno su iz praktičnih razloga objavljene u manjem formatu u kojem se objavljuju izdanja iz institutskoga niza *Bibliotheca Glagolitica Croatica*, te one zajedno s četiri sveska čine cjelinu.

1. Izdanje rukopisa (*Drugi Beramski brevijar: faksimil i transliteracija. I. i II. dio*)

Izdanje rukopisa je doista bogato i sadrži dva dijela u ukupno četiri sveska. Svezak fototipskoga izdanja prvoga dijela brevijara (temporalala) ima oznaku I/1, a svezak fototipa drugoga brevijarskoga dijela (sanktorala) ima oznaku II/1; svezak transliteracije temporalala ima oznaku I/2, a svezak transliteracije sanktorala označen je kao II/2. Dva sveska fototipskih izdanja su u boji i na premazanom papiru. Njihova je vrijednost ponajprije bibliofilska i estetska, a pored toga mogu biti vrlo korisni proučavateljima hrvatskoglagoljske paleografije i grafetike te iluminacije i ukrašavanja srednjovjekovnih rukopisa, pored za suvremeno istraživanje već uobičajenih javno dostupnih digitaliziranih snimaka rukopisa koji se nalaze na mrežnoj stranici Narodne i sveučilišne knjižnice u Ljubljani (označen kao: dLib.si – Breviarium glagolicum) te na mrežnoj stranici *Hrvatska glagoljica: digitalizacija građe i uspostava digitalne zbirke* (<https://glagoljica.hr>) posvećenoj hrvatskoglagoljskim rukopisima.

Transliteracija brevijarskoga teksta s glagoljice na latinicu uređena je prema važećim pravilima za preslovljavanje glagoljskih tekstova koji se koriste u Staroslavenskom institutu⁴ i temelje se na strogom poštivanju principa »jedno glagoljično za jedno latinično slovo«. U transliteraciji prvoga dijela Brevijara sudjelovalo je šesnaest suradnika, a na transliteraciji drugoga njih trinaest. Preslovljavanje je pomno provedeno te je posebice potrebno istaknuti kvalitetu obrade rukopisa velikoga opsega koji uz to sadržava raznolike tekstove (vidi: *Studije o Drugome beramskom brevijaru*, str. 143–242). Osim studija o brevijaru, latinička transliteracija teksta najvažniji je rezultat cijeloga projekta jer omogućuje širi pristup hrvatskoglagoljskoj pismenoj brevijarskoj baštini. Ona je, naime, dijelu istraživača teže dostupna zbog nepoznavanja glagoljice ili nemogućnosti uvida u rukopise, a osim toga zanimanje je paleoslavista

⁴ Ranije su se u starijim izdanjima Staroslavenskoga instituta (u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, u znanstvenim člancima objavljenima u časopisu *Slovo* i dr.) uobičajeno koristile transkripcije koje su uz većinsko načelo transliteracije slova 1:1 sadržavale i digrafe: ꙗ = ju, u starijem razdoblju (npr. u izdanju *Hrvojeva misala* iz 1973.) i ѡ = šč.

(sveukupno uzevši) usmjerenije na ćirilichnu crkvenoslavensku književnost. Iako je prvo izdanje glagoljskoga brevijara koje uključuje transliteraciju na latinicu objavljeno 2014.,⁵ ono sadržava (samo) *ritual* i *psaltir*, pa se ovo izdanje *Drugoga beramskoga brevijara* može držati uvjerljivo najvećim transliteracijskim pothvatom hrvatskoglagoljskoga brevijara. Spomenimo da je misal, druga najvažnija liturgijska knjiga, već objavljena u transliteraciji i s varijantama iz tri glagoljska rukopisa, u dobro poznatom izdanju *Hrvojeva misala*⁶ te da su do sada fototipski objavljeni hrvatskoglagoljski brevijari: *Drugi novljanski brevijar*⁷ i *Prvotisak brevijara – Kosinjski brevijar*.⁸ Na mrežnoj stranici Centra (URL: <https://beram.stin.hr/hr/transliteration>) objavljena je i cjelovita transliteracija brevijara što će budućim istraživačima znatno olakšati rad. Vrijedni popisi tekstova ukupnoga *Drugoga beramskoga brevijara*, uključujući popise biblijskih i homiletskih tekstova drugih hrvatskoglagoljskih brevijara, zasad su dostupni samo na intranetskoj stranici instituta.

Osim načela transliteracije (I/2, str. 7–8; II/2, str. 7–8), preslovljeni tekst dopunjen je vrlo vrijednim uvodnim popisima i kazalima: popisom kasnije dodanih bilježaka koje sadrže molitve, zapise o korištenju knjige ili o prepisivačima (I/2, str. 9–11; II/2, str. 9–10); kratkim popisom predmetne literature te ponajprije detaljnim opisom sadržaja brevijara (I/2, str. 14–43; II/2, str. 12–26), biblijskih tekstova (I/2, str. 44–46; II/2, str. 27), homilija (I/2, str. 47–48; II/2, str. 28), sermona (I/2, str. 49; II/2, str. 29), koji su obrađeni na isti način kao i u starijim izdanjima hrvatskoglagoljskih kodeksa (*Hrvojev misal*, 1973.; *Drugi novljanski brevijar*, 1977.).

2. Popratne studije o rukopisu (*Studije o Drugome beramskom brevijaru*)

Peta knjiga ovoga niza donosi studije u kojima se beramski rukopis opisuje s različitih stajališta. U izradi studija sudjelovalo je ukupno devetnaest autora. Zbornik je tematski podijeljen na četiri cjeline: I. *Opisi* (str. 13–139);

⁵ Marinka Šimić, *Akademijin brevijar HAZU III c 12: hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*. Jezična studija: transliteracija: faksimil, Staroslavenski institut, Zagreb 2014.

⁶ Vjekoslav Štefanić (ur.), *Missale Hervoiae ducis spalatensis croato-glagoliticum*. Mladinska knjiga – Akademische Druck-u Verlagsanstalt – Staroslavenski institut, Ljubljana – Graz – Zagreb 1973.

⁷ Marija Pantelić, Anica Nazor (ur.). *II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495*. Fototipско izdanje. Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« – Turistkomerc, Zagreb 1977.

⁸ Ivan Bakmaz, Anica Nazor, Josip Leonard Tandarić (ur.), *Brevijar po zakonu rimskoga dvora 1491* (faksimilna reprodukcija jedinoga sačuvanoga originalnoga primjerka). Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1991.

II. *Tekstološka, književnopovijesna i liturgička raščlamba* (str. 143–242); III. *Jezik* (str. 245–376); IV. *Povijest* (str. 379–455) pri čemu svaka studija ima vlastiti popis literature.

U prvom (*Opisi*) i četvrtom (*Povijest*) dijelu rukopis se smješta u paleografski, geografski, povijesno-društveni kontekst te u kontekst rukopisnoga ukrašavanja. Riječ je o dvjema cjelinama koje nisu izravno filološki orijentirane, već ilustriraju ukupan kontekst u kojem je rukopis nastao i u kojem se koristio. Studija Ivana BOTICE, Tomislava GALOVIĆA i Elvisa ORBANIĆA (str. 379–455), posljednja u svesku, na jednom mjestu daje konkretne podatke iz urbara i drugih izvora toga razdoblja o brojnosti stanovništva, društvenoj organizaciji, fiskalnim pitanjima i političkim promjenama kojima je ovo područje Habsburške Monarhije, smješteno nedaleko od granice s Mletačkom Republikom, bilo izloženo (str. 420). Nakon što, podsjećamo, još Josip Vajs⁹ u svojem radu spominje nekoliko zapisa iz 1504., 1508. i 1523. koji svjedoče o korištenju ovoga brevijara u Bermu, netom navedena studija opsežno opisuje povijesni kontekst *Drugoga beramskoga brevijara* što je vrlo vrijedna pomoć u rasvjetljavanju ili dopuni zaključaka filoloških istraživanja.

Prvi dio (*Opisi*) bavi se neposredno samim rukopisom, pri čemu opsežne studije o paleografiji (Mateo ŽAGAR, *Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara*, str. 13–76) i ukrašavanju (Ljiljana MOKROVIĆ, *Illuminacija Drugoga beramskog brevijara*, str. 77–139) rukopisa ilustriraju zanatsko umijeće tvoraca kodeksa. Žagar identificira oko osam prepisivača s bitno različitim stilovima pisanja, o čemu svjedoče dijelovi fotografija neprekidnoga teksta (str. 23–25), ali ipak ne određuje točne granice teksta koji su napisali pojedini prepisivači te navodi samo folije na kojima se jasno vidi da pripadaju različitim pisarima (str. 23). U članku se pomno uspoređuju oblici odabranih slova, ligatura i inicijala pojedinih prepisivača, a sve je nadopunjeno bogatim slikovnim materijalom. Najveći se dio studije Ljiljane Mokrović sastoji od detaljnoga opisa pojedinih vrsta inicijala (str. 103–127), vjerojatno zbog vrlo skromne iluminacije i općenito maloga broja ornamentalnih elemenata – u temporalu se nalaze samo tri minijature i četiri minijature u inicijalima (str. 85) a u sanktoralu svega 16 minijatura (str. 86). Tekst te studije djeluje pomalo apstraktno i teže je prohodan, jer ga ne prati slikovni materijal. Kako se u okviru prethodnog Žagarova izlaganja o glagoljskim slovima (str. 28–55) donose i slikovni prikazi pojedinih inicijala, taj materijal pomaže i u razumijevanju interpretacija inicijala koje donosi Mokrović.

⁹ Josef Vajs, *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*, Praha 1910, XX.

Drugi je dio (*Tekstološka, književnopovijesna i liturgička raščlamba*), po mojemu mišljenju, središnji dio knjige s obzirom na to da je njegov sadržaj ključan za razumijevanje strukture brevijara i mogućnost daljnijega filološkoga rada na ovoj knjizi. Detaljno proučavanje članaka u ovom dijelu preporuča se svima zainteresiranima za rad na hrvatskoglagoljskim brevijarskim tekstovima. Već prva studija Vesne BADURINA STIPČEVIĆ (*Tekstološke osobine*, str. 143–154) objašnjava složenu problematiku postojanja i suživota dviju tekstoloških skupina hrvatskoglagoljskih brevijara i misala, sjeverne i južne, te pokazuje prirodu tekstoloških razlika na primjeru konkretnih biblijskih tekstova. Studija dokazuje da je zbog uključenosti tekstova sjeverne, ali i južne, skupine gotovo nemoguće iznositi izdvojeno mišljenje o rukopisu kao cjelini, već da je svaki tekst potrebno zasebno ocjenjivati. Ove činjenice treba svakako imati na umu pri vrednovanju tekstova zapisanih u drugim hrvatskoglagolskim brevijarima. Uz još jednu studiju o homiletskim tekstovima Andree RADOŠEVIĆ (*Patristički tekstovi*, str. 155–178) i razmišljanja Josipa VUČKOVIĆA i Marije-Ane DÜRRIGL o ulozi brevijara kao liturgijske knjige i srednjovjekovnih zbornika (*Nacrt za usporedno istraživanje uloge brevijara i zbornika u povijesti hrvatskoglagoljske knjige*, str. 179–211) vrlo su vrijedni članci koji se bave liturgijskom strukturom brevijara (Ante CRNČEVIĆ i Kristijan KUHAR, *Liturgička raščlamba*, str. 213–227) te donose konkretne popise incipita molitava i himna (Kristijan KUHAR, *Opis molitava i himana*, str. 229–242). Posljednja dva rada istraživačima znatno olakšavaju orijentaciju u liturgijskoj knjizi. U prvome se daje pregled korištene liturgijske terminologije i ujedno tumače sadržaji objavljeni u drugim svescima zajedno s transliteracijom obaju dijelova brevijara (Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, Marija-Ana DÜRRIGL, Kristijan KUHAR, Ljiljana MOKROVIĆ i Andrea RADOŠEVIĆ, *Bibliografija: Proprium Sanctorum, Lectiones Biblicae, Homiliae, Sermones*, I/2, str. 13–49; II/2, str. 11–29). U drugome radu objavljivanje incipita molitava omogućuje brz pronalazak istih tekstova i u drugim hrvatskoglagoljskim knjigama.

Treći dio (*Jezik*) sadržava radove u kojim se opisuju jezične pojave, uglavnom prema ustaljenim običajima u hrvatskim, srpskim i makedonskim izdanjima staroslavenskih i crkvenoslavenskih rukopisa. U prvoj studiji Milana MIHALJEVIĆA, unatoč tradicionalnom nazivu *Fonološke značajke* (str. 245–256), opisane su tipične karakteristike grafičkoga zapisa jezika, koje se samo u nekim slučajevima mogu opisati kao prikaz fonetske realizacije: npr. razlike u zapisu strane riječi »*filozof* – *filosof* – *pilosop*» (str. 245) ili zapisi zamjenice za praslavenski *dj pomoću æ (str. 250) itd. Većina njih odnosi se

na pitanje načina grafičkoga zapisa, npr. problematika zapisa poluglasa – štapić koji se tradicionalno transliterira kao »Ь« ili apostrof (str. 247) te pukih grafičkih običaja očito bez posebne fonetske realizacije (Milan MIHALJEVIĆ, str. 247–250). U ostalim člancima opisane su morfološke karakteristike imenica (Jasna VINCE, str. 311–317), pridjeva i participa (Sandra POŽAR, str. 281–297), zamjenica (Milan MIHALJEVIĆ, str. 271–281) i glagola (Sanja ZUBČIĆ, str. 297–311), te se može dobiti uvid u izgled crkvenoslavenskoga jezika toga rukopisa, čemu pridonosi navođenje točnog folija i redaka na kojim se pojavljuju brojne konkretne potvrde što itekako olakšava rad istraživačima koji proučavaju pojedine morfološke oblike. Ostala poglavlja, posvećena prijedlozima (Jasna VINCE, str. 311–316), priložima, česticama i uzvicima (Ana ŠIMIĆ, str. 317–324) kao i ono o sintaksi (Milan MIHALJEVIĆ, Ana ŠIMIĆ i Jozo VELA, str. 325–350) sadrže niz primjedbi i komentara koji se odnose na posebnosti jezika *Drugoga beramskoga brevijara* i kao takvi bit će korisni kao prilozi u nekoj kasnijoj detaljnoj obradi jezika ukupnoga korpusa hrvatskoglagoljskoga brevijara. Posljednje dvije studije, o leksiku (Marinka ŠIMIĆ, str. 351–364) i vernakularnim elementima (Sanja VRANIĆ, str. 365–376), daju popis važnih leksema te mogu poslužiti uglavnom kao poticaj i izvor za daljnja istraživanja. Iako se ta dva poglavlja dijelom preklapaju (od kojih se kroatizmi u prvome radu podudaraju s vernakularnim elementima u drugom), zasigurno zaslužuju veliku pozornost leksikologa i daljnje dubinsko proučavanje navedenih leksema.

Iako *Drugi beramski (ljubljski) brevijar* sadrži samo sanktoral i temporal (ne i psaltir, ritual i kolumunal poput nekih drugih brevijara), možemo zaključiti kako je ovaj opsežan nakladnički i istraživački rad hrvatskih i inozemnih kolega iz Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo važan zbog nekoliko svojstava. Ponajprije, riječ je o prvom latiničnom objavljivanju dvodijelnoga hrvatskoglagoljskoga brevijara (iako sadržajno nepotpunoga) u tisku i elektroničkom obliku. Objavljivanje (danas više bibliofilskoga) fototipskoga izdanja, te posebno opsežan opis i povijesna, jezična i liturgijska analiza zasigurno će doprinijeti lakšem korištenju ovih tekstova u daljnjim istraživanjima i pomoći u informiranju stručne javnosti o specifičnostima hrvatskoglagoljske rukopisne baštine.

PETRA STANKOVSKA